

ЖОМИЙ ҒАЗАЛЛАРИДА “ДИЛ”НИНГ МАЖОЗИЙ МАЪНОЛАРИ

МАЖИТОВА САБОҲАТ

Ўқитувчи, СамДУ

Аннотация. Мумтоз шоирларнинг ижодида айнан бир сўзнинг кўп қўлланилиши унинг ўзига хос ҳамда хилма-хил маъно ва мазмунларни акс эттишидан дарак беради. Мақолада Жомий газалиётида “дил”нинг маънолар силсиласи “таибх” санъати орқали кўрсатилган. Зеро, назмнинг асосий моҳиятини кашф қилишга – бадиий санъат ва шоирона тасвирлар мифтоҳ каби ёрдам беради ва шу тўғрисида шоирнинг билим даражаси, шоирлик маҳорати ва эстетик завоқидан огоҳ бўламиз.

Таянч сўз ва иборалар: дил, газал, рамз, тимсол, шоирлик маҳорати, маъновий талқин, таибх, бадиий санъат, шоирона тасвир.

Аннотация. Употребление одного и того же слова-образа в творчестве поэтов-классиков свидетельствует о своеобразии и многозначительности его смысла. В данной статье поэзии Джамии о душевных исканиях показана в разнообразии образов, путём поэтического мастерства. Особое значение в лирике поэта имеют художественное искусство и поэтическое мастерство, которые являются ключом к пониманию образов, созданных поэтом и восхищения его красноречием и эстетикой творчества.

Опорные слова и выражения: сердце, газель, символ, образ, поэтическое мастерство, смысловая трактовка, сравнение, поэтика.

Summary. Using of one word demonstrating its various meanings and peculiarities can be seen in words of classical poets indicating the power of word skills. This article is about Djami's poetry in different styles. Special attention is paid to literary art and poetical art, which are keys to understanding the images by aesthetics of his works.

Keywords and expressions: heart, gazelle, symbol, an image, ability of poetry, meaning of description, similarity, literary art, poetical image.

“Дил” форс мумтоз адабиётида жуда кўп ишлатиладиган сўзлар сирасига кириб, бадиий мулкида ўта теран ва хилма-хил маъно билан намоён бўлади. Жумладан “дил” сўзи ғазал мулкининг султони Хожа Ҳофиз девонида 594 марта, “туркий назм”да тенгсиз бўлган Алишер Навоийнинг “Девони Фоний” форсий ғазалларида 726 марта¹ ва Абдурахмон Жомий девонларида 820 марта ишлатилган.

“Фарҳанги забони тожики”²да “дил” сўзига шундай шарҳлар берилган: 1. Инсон ва ҳайвон кўкрагининг чап томонида жойлашган, қон айланадиган узв (халтача шаклида), қалб. 2. Ич, бирон нарсанинг ичи. 3. Ботин, хотир, жон, руҳ. 4. Фикр, андиша. 5. Майл, хоҳиш, ҳавас. 6. Дилбар, ёр, маҳбуба, дўст.

7. Довжураклик, шижоат ва журъат деган маъноларни англатади. Шу билан бирга, бир неча ибора ва таркиблар ҳам шарҳланган.

Айтиб ўтиш керакки, “Фарҳанги осори Жомий”да ҳам “дил” сўзига худди юқоридагидек шарҳларни кўрамиз. Форс тилининг мўътабар изохли луғатларидан бири Муҳаммад Муъиннинг луғатида эса “дил” сўзининг 12 та маъноси куйидаги тартибда берилган:

دل – عضو داخلی بدن بشکل صنبوری که ضربانهایش موجب دوران خون میگردد، قلب. ۲. شکم. ۳. خاطر، ضمیر. ۴. جان، روان. ۵. مغز سر. ۶. مغز درخت و مانند آن. ۷. میان، وسط، درون، داخل، دل درخت. ۸. مرکز. ۹. جرأت، شهامت. ۱۰. لطیفه ربانی و روحانی و آن حقیقت انسان است و مدرک و عالم عارف و عاشق است. ۱۱. محل تفصیل معانی؛ نفس ناطقه. ۱۲. مخزن اسرار حق، قلب.³

Дил – 1) уриб туриши томирларда қон айланишига сабаб бўладиган ички орган;

¹ Куронбеков А. “Дил” – ҳақоик чилвагоҳи. Алишер Навоий ижоди ва Шарқ адабиёти (илмий мақолалар тўплами). – Т., 2011. 7–14-б.

² Фарҳанги забони тожики. I қисм. – М., 1969. 370-б.

³ دکتر محمد معین. فرهنگ فارسی. تهران. ۱۳۸۶

2) қорин; 3) хотир, замир; 4) жон, руҳ, равон; 5) мия; 6) дарахт ичи ва шунга ўхшаши нарса; 7) нарсанинг ўртаси, ичи, мағзи, ботин, дарахтнинг ўзаги; 8) марказ; 9) журъат, шаҳомат; 10) раббоний ва руҳоний ла-тофат ҳамда инсон ҳақиқатидир ва мударрис ва олим ва ошиқдир; 11) мазмунни муфассал баён қилиши жойи; нафси нотиқа; 12) Ҳақ асрорининг маҳзани, қалб.

Юқорида келтирилган талқинлардан фақат биринчиси дилнинг тўғри маъноси бўлиб, қолган 11 маъноси мажозийдир. Бу мажозий маънолари умум тил системасига кирган бўлиб, шоир асарларида умум тил тизими-га кирмаган яна қанчадан-қанча мажозий маънолари топилади. Бу мажозий маъноларнинг кўпчилиги шоир топилмалари бўлиб, шоир тилининг индивидуал услубини ташкил қилади.

Жомий шеърларида “дил” турли бадиий воситалар билан, жумладан, ташбеҳ, истиора, киноя, муболаға, тазмин, тавсиф, ташхис, талмех, эйҳом, лаффу нашр, тазод ва бошқа санъатлар асосида, ранг-баранг кўринишда жилваланган, аммо, бу мақоладан мақсадимиз фақат “ташбеҳ” санъати воситасида шоирнинг ихтирочилиқ маҳоратини аниқлашдир. Зеро, ташбеҳ воситасида шоир бир сўз ё ибора билан чуқур маънони кўзлайди. Бадиъ илмида ташбеҳнинг бир неча тури қайд қилинган, жумладан, ташбеҳи сарех (ташбеҳи мутлак, очиқ ўхшатиш), ташбеҳи маршрут (шартли ўхшатиш), ташбеҳи тафзил (чекиниш йўли билан ўхшатиш), ташбеҳи акс, ташбеҳи музмар (яширин ўхшатиш) ва бошқалар.

Ф.101/1 چه گویم کز غمت چون می‌تپد دل

چو صید غرقه در خون می‌تپد دل

(На дерман чун сенинг ғамингдин урар бу юрак,

Қонга беланган ўлжадек урар бу юрак.)

Бу байтда “дил”нинг маъно белгиси очиқ ташбеҳ воситасида ифодаланган. “Тапиши дил – юракнинг уриши” “сайди ғарқа дар хун – қонга беланган сайд”га ташбеҳ қилинган ва шоир бундай ўхшатиш воситасида

“қалбдаги ҳиссиётнинг шиддатини” ифодалаган. Яъни қалбда дарду алам, ғам ва ғуссанинг кучли эканлигини ифодалаган.

Ф.301/7 سوخت جامی را دل و رحمی نکرد آن مست ناز

مست را آخر چه باک است از کبابی سوختن

(Жомий юраги куйди, аммо у танноз раҳм қилмади,

Таннознинг нима иши бор кабобнинг куйишидан.)

Байтда “дил” маъноси ташбеҳи музмар (яширин ўхшатиш) воситасида ифодаланган. Шоир “дили сўхта – куйган юрак”ни “кабоби сўхта – куйган кабоб” – гўштдан тайёрлайдиган ва олов-чўғда пишириладиган таомга ўхшатган. Шу восита билан ошиқнинг дардини, **ботиний ҳиссиётнинг қанчалик оғирлигини** кўрсатган.

B.458/1 بی لعل تو دل درون سینه

خون است چو می در آبگینه

(Сенинг лаълингсиз дил кўксимда,

Қондир май каби биллур шишада.)

Жомий ташбеҳи сарех воситасида, кўкрак ичида уриб турган қонли юракни шишадаги кип-қизил майга нисбат бермоқда. Ғам-аламга ботган, **фироқдаги маҳзун ошиқнинг қалбини** ифодалаган.

X.224/4 گرفت آن که چو جان در درون دل جاداشت

به سان مردمک اندر سواد دیده و ثاق

(Юрагимда жон каби яширин нарсамни олди

Кўзим гавҳарини кўз қарогидин)

Яъни, “жон” – гавҳар, кўз қорачиғи бу ерда хуфёна сир ва ноёб асрор бўлиб, “дил” пинҳона жой, **маҳзани асрордир.**

Ф.52/4 از شکاف سینه بر دل می‌فتد زان رخ فروغ

خانه ویران بای از نور مه دارد چراغ

(Кўксим ёригидин дилга ул чехрадан ёғду тушар,

Бу вайрона уйнинг, бале, ой нуридан бордир чироғи.)

Бу ерда “дил” “хонаи вайрон” – “вайрона уй” иборасига ташбеҳ қилинган. “дил” бу байтда мажозий маънода “бузуқ кўнгил” маъносини ифодамоқда.

Кейинги байт:

X.185/7 دل جامی ز بحر شعر باشد مخزن گوهر

از آن مخزن به دامن میرد اینک گهر قاغز
(Жомий юраги шеър учун гавҳар махза-
нидир,

Ўшал махзандан қогозларда гуҳар тўқилгай.)

Шоир бу байтда “дил”ни “жавоҳир хази-
наси”га ва “шеър”ни “хазинада сақланадиган
жавоҳир”га ўхшатган.

Ф.411/7 گفته رنگين جامی بين و داغ دل درو

لاله های چیده از سحرای راز است این همه

(Жомийнинг ранг-баранг сўзларини кў-
ринг-у дил доғини,

Буларнинг барчаси сирру асрор саҳроси-
дан терган лолалардир.)

Бу байтда “дил” “дард манбаи” маъно-
сини ифодалаган ва “доғи дил” ибораси
унинг қаринасидир. Яъни, шоир ташбеҳи
музмар воситасида “дил доғи”ни “лоланинг
пастки қисмидаги қора рангига” ўхшатган.

Ф.425/6 گشته ای گم دلا به فکر لبش

چون مگس غرق انگبین شده ای

(Адо бўлдинг, дило, унинг лаби лаълин
фикринда,

Худди паишадек асалга гарқ бўлдинг.)

Бу байтда “дил” ташбиҳи музмар орқали
“асалга ботган пашшага” ўхшатишга ва
мажозан “ошиқ” маъносини ифодалаган.

B.193/3 دل آئینست و تفریقہ روزگار زنگ

این زنگ جز به صیقل می کی توان زدود

(Дил оинадир, ҳаёт тафриқаси занг,

Бу зангни май сайқалисиз кеткизиб бўлмас.)

Бу байтда “дил” ташбиҳи сариқ орқали
ойнага ўхшатишга, мажозий маънода “қалб
сафоси” назарда тутилган.

دل چو توماریست در هر پیچ او صد حرف شوق

خواهمش از رشته جان بستم بر بازوی تو

(Дил тумор кабидир, унинг ҳар қаватида
юзлаб шавқ ҳарфи,

Хоҳлагайман жон риштаси ила боғлай
сенинг билагинга.)

Шоир “дил”ни ташбеҳи сареҳ воситасида
“ичига юз шавқ – иштиёққа йўғрилган сўз
ёзилган тумор”га ўхшатган, яъни мажозан “дил
– иштиёқ манбаи” маъносини ифодалаган.

Ф.80/1 ای که چون غنچه دلی دارم از اندوه تو تنگ

همچو گل چند دورو باشی و چون لاله دورنگ

(Эй, ки чун гунча дилим тор сени анду-
ҳингдин,

Қанчалар гул каби иккиюзлию лола каби
икки рангдасан?)

Байтда “дил”ни ташбеҳи сареҳ восита-
сида “гунча”га шабоҳат берган. Мажозан
“ғам-андухдан сиқилган қалбга” ўхшатган.

Ф.170/3 تا چو جام می ز دستم رفته ای

با دل پر خون چو ساغر مانده ام

(То ки май жсоми каби кетдинг қўлимдин,

Қон тўла юрак, соғар янглиғ қолурман.)

Бу байтда “дил” сўзини “қизил май юқи
қолган қадах”га ташбиҳ қилган, мажозан
“фироқ дардидан бағри қон” юрак маъно-
сини ифодалаган.

Ф.178/6 مرغ وحشیست دلم زان صیب از رشته صبر

تا ز غم رم نکند بستیرش می دارم

(Юрагим ёввойи қушдек, бу сабабдин
сабр риштаси ила боғлаганман,

Токи ғамдин қўрқмасин, қанотини боғлаб
тутиб турибман.)

“Дил”ни бу байтда “мурғи ваҳши – ёввойи
қуш”га ўхшатган бўлиб, мажозан “сабрсизлик
манбаи” маъносини ифодалаган.

X.27/2 دلم آن موجزن دریاست ز اوصاف جمال تو

که افتد صد صدف گوهر ز هر موجش به ساحاها

(Менинг қалбим тўлқиндир, сенинг васфи
жамолингдин

Ки тўқилур юз гавҳар соҳилда унинг ҳар
бир амвожидин.)

“Дил” бу байтда ташбеҳи сареҳ воситасида
“мавжзандарё – тўлқинли дарё”га ўхшатишга
бўлиб, бу ўхшатишда шоир дилда кечадиган
“хиссиётлар ғалаёни”га ишора қилган.

X.44/4 دل که مهرم نشستست از آن عارض و خال

مانده مرغیست هم از آب هم از دانه جدا

(Дил ўшал оразу холдин маҳрум ўтирур,

Ўхшагай ул қушга ким ҳам дондин, сув-
дин жудо.)

Бу байтда “дил” сўзининг маъноси ик-
кинчи мисрада ифодалаган бўлиб, фироқда
қолган, **васлга интизор ва муштоқ ошиқ**
маъносида келган.

Ф.336/2 طره شیرنگ تولیلی و دل مجنون تو

لعل شکر بار تو شیرین و جان فراهاد او

(Тим қора зулфинг Лайлию дил унинг
Мажнунидир,

Ул сенинг шакарлабинг Ширину жон
унинг Фарҳодидир)

Бу байтда “дил”нинг маъно белгиловчиси
“Мажнун” сўзи бўлиб, шу афсонавий сиймо
хислатларидан келиб чиқиб, “дил” бу ерда
“савдойилик манбаи”ни ифодалайди.

“Дил” сўзи ишлатилган бир неча байт-
лардаги ташбеҳ билан келтирилган маъно-
лар силсиласининг талқини шуни кўрсата-
дики, “дил” тимсоли Жомий ғазалларида ҳар
бир байтда бир-биридан фарқли маънолар

касб этади. Шундан маълум бўладики, шеъ-
рийат матнидаги қўлланган ҳар бир тимсол
ҳам ўз том маъносида, ҳам бадий санъатлар
воситасида хилма-хил маъноларни ифода-
ловчи мажозий маънода ва ҳам ирфоний
тасаввуфий маъноларни ифодалайди. XV
аср мумтоз шеърийатнинг сири ҳам шунда.
Бу маъноларнинг тўлалигича кашф қилини-
ши Жомий шеърийатининг, қолаверса, Шарқ
мумтоз шеърийатининг жозибасини, шоир-
нинг маҳоратини ва унинг теран юрак сир-
ларини англашга имкон беради.

АЛИШЕР НАВОЙ АСАРЛАРИДА ҚЎЛЛАНГАН ОЗИҚ-ОВҚАТ НОМЛАРИНИ ИФОДАЛОВЧИ ЛЕКСЕМАЛАР ПАРАДИГМАСИ

РОЗИҚОВА ГУЛБАҲОР

Филология фанлари номзоди, ФарДУ

Аннотация. Мазкур мақолада Навоий асарларида қўлланган озиқ-овқат номларини ифодаловчи лексемалар таҳлил қилинган.

Таянч сўз ва иборалар: лугат, лексикология, лексикография, парадигма, микросистема, лексик-семантик муносабатлар, жинс-тур муносабати, бутун-бўлак муносабати.

Аннотация. В данной статье анализируются парадигмы лексем названий продуктов в произведениях Алишера Навои.

Опорные слова и выражения: словарь, лексикология, лексикография, парадигма, микросистема, лексико-семантические отношения, гипо-гиперонимические отношения, партонимические отношения.

Summary. The lexemes that expressed the names of food that were used in the works of Alisher Navoi are analysed in this article.

Keywords and expressions: dictionary, Lexicology, Lexicography, paradigm, microsystem, lexo-semantic relations, gender-type relations, the whole-the part relations.

Юртбошимиз Ислом Каримов “этимологик ва қиёсий луғатлар нашр этиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш, бир сўз билан айтганда, ўзбек тилини илмий асосда ҳар томонлама ривожлантириш миллий ўзликни, Ватан туйғусини англашдек эзгу мақсадларга хизмат қилиши шубҳасиз”¹,

дея таъкидлайдилар. Бу фикрлар ўзбек тилшунослиги, хусусан, ўзбек лексикологияси ва лексикографияси олдида улкан вазифалар турганлигини кўрсатади.

“Халқимиз асрлар давомида она тили-
миздаги сўзларни тўплаб, уларга жило
бериб, қўз қорачиғидек асраб-авайлаб кел-
ган. Бунинг натижасида Маҳмуд Қошғарий-
нинг “Девону луғатит турк” асари пайдо

¹ Ислом Каримов. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: “Маънавият”, 2008. 87-б.